

УДК 821.161.2–31.09

О. М. Капленко

Роман "Хронос" Тараса Антиповича: особливості рецепції

У статті аналізується роман сучасного українського письменника Тараса Антиповича "Хронос". Головна увага приділяється жанровій та композиційній специфіці тексту, семантичному наповненню образу часу, філософському потенціалу проблематики роману.

Ключові слова: апокаліптична фантастика, час, хронос, смерть, віра.

В статье анализируется роман современного украинского писателя Тараса Антиповича "Хронос". Главное внимание уделяется жанровой и композиционной специфике текста, семантическому наполнению образа времени, философскому потенциалу проблематики романа.

Ключевые слова: апокалиптическая фантастика, время, хронос, смерть, вера.

The novel of the modern Ukrainian writer Taras Antypovych "Chronos" is analysed in the article. The main attention is paid to the genre and compositional specifics of the text, image semantic filling time, philosophical potential problems of novel.

Key words: apocalyptic fiction, time, chronos, death, faith.

Сучасна українська література доволі інтенсивно репрезентує нові неординарні тексти та відкриває нові імена. Так, все більшої популярності набуває письменник Тарас Антипович. Незважаючи на те, що він відносно нещодавно увійшов у сучасний літературний процес, уже зміг завоювати значну кількість прихильників. Його перший роман "Мізерія" (2007) був відзначений Всеукраїнським рейтингом "Книжка року" як найкращий прозовий дебют. Інтерес критиків викликав також цикл оповідань "Тіло і доля" (2008). 2011 року вийшов друком роман "Хронос" із винятково ефектним сюжетом та прискіпливо-сатиричним поглядом на суспільство.

Ось як прокоментувала його літературознавець І. Славінська: "Безперечною перевагою "Хроносу" є навіть не опис апокаліптичного світу. Цінність тут становить тонке переосмислення реалій сьогодення. Всі епізоди та персонажі роману про майбутнє мають свою первинну матрицю в нинішньому світі. Тарас Антипович змінює їх до

непізнаваності, залишає тільки головне. І навіть не це в романі найкраще. У романі "Хронос" немає того, за що я особисто не люблю сучасні "серйозні" романи. "Хронос" приємно читати – він не дидактичний, не самозакоханий, без відтінку месіанства і не автобіографічний. Тобто роман точно сподобається всім, хто любить цікаві та гарно розказані історії" [11].

Великою цінністю "Хроносу" є те, що читач може спостерігати, як люди реагують на конкретні проблеми, що виникли у зв'язку з винайденням пристрою, який здатен контролювати час. Кожен із нас отримує чудову можливість уявити або навіть самому придумати альтернативні шляхи подолання певних кризових ситуацій, наведених у романі. Так, суто теоретичний досвід стане гарним застереженням у реальному житті, адже, спостерігаючи тенденції розвитку сучасного світу, уже зараз чітко виділяються проблеми, описані автором. *І. Бондар-Терещенко* так охарактеризував роман: "У черговій утопії "Хронос" Тараса Антиповича дія відбувається у недалекому майбутньому, але питання, що їх автор ставить руба, належать до "старих добрих часів" нашого сьогодення. Химерність часу і приреченість долі, громадська думка і приватна особа, світ високих технологій і потаємне дно людських стосунків. І якщо у попередній збірці "Тіло і доля" нашого автора відкидалась теза Потебні про те, що мова – це душа народу, і тіло людини ставало її домом, то в романі "Хронос" оперують більш невловними речами. Час – ось що стало товаром на ринку майбуття" [2].

О. Михед також схвально оцінив роман: "Якщо розглядати "Хронос" у ширшому контексті кризового потоку вітчизняної літератури, то роман Антиповича видається на правду однією з яскравих спроб української літератури вийти на новий рівень і наблизитися до переосмислення актуальної соціальної ситуації. Для цього Т. Антипович не звертається до історизму і не намагається увібрати десятиліття новітньої історії в симулятивний щоденник, а йде від супротивного – через фантастику. У цій жорсткій прив'язці "Хроносу" до реалій сьогодення полягає одна з принципових проблем, що не дозволяє роману вийти в позачасову площину, тобто стати притчею про час, а не соціально-фантастичною історією про викрадення часу" [10].

Відтак актуальність нашої статті спровокована активним зацікавленням резонансним текстом молодого прозаїка і полягає у необхідності більш детального прочитання роману.

Торкаючись жанрової природи аналізованого твору, ми зустрічаємось із різними версіями у межах літературно-критичної думки. Рецензії, анотації до книги, читацькі відгуки – всі ці джерела інформації пропонують формулювання на зразок "утопія" [2], "футурологічний роман із відголосками "кращих зразків світової антиутопії" [3], "антиутопія чи фантастичний роман" [9], "антиутопія" [5], "футурологічний роман", "фантастичний роман", "роман про майбутнє", а сам автор подає підзаголовок – "Історія одного винаходу", який викликає аналогії із подібними романами-хроніками, адже часові параметри зображених подій чітко окреслені: липень 2040 – квітень 2047 років. Спробуємо розібратись у ситуації, апелюючи до самого тексту.

Насамперед, усім зрозуміло, що перед нами роман. Теоретичне визначення жанру роману у межах літературознавства уже достатньо усталене, і твір Т. Антиповича цілковито йому відповідає. Єдине, що прагнемо уточнити, це тип роману за зовнішньою побудовою, оскільки він складається із 25-ти сюжетно завершених розділів. О. Михед, відповідно, називає такий жанр "романом в оповіданнях" [9], хоча ми схилиємося більше до варіанта "роман у новелах". Сам Т. Антипович у одному із інтерв'ю так прокоментував цей момент: "Роман мозаїчний. Він складається із багатьох новел" [7].

Сам зміст роману, його очевидна скерованість у майбутнє оголюють дилему між фантастичним та науково-фантастичним різновидами. З одного боку, вони надзвичайно подібні, оскільки мають стосунок до фантастичного начала. Дійсно, за словником, наукова фантастика – це "фантастика, в основі якої знаходяться роздуми на теми науки та нових технологій. Досить часто, вживаючи термін "фантастика", мають на увазі саме наукову фантастику" [8]. Проте, з іншого боку, маємо таке суттєве зауваження: "Якщо у фантастичному романі фантастичним є насамперед художній простір, то у науково-фантастичному – час" [8]. Для роману із промовистою назвою "Хронос" це є визначальним. Інші жанрові ознаки науково-фантастичного роману такі: "великий епічний твір, дія в якому відбувається в майбутньому щодо часу його написання, тобто якому властиві прогностичні функції. Для науково-фантастичного роману характерна орієнтація на високі досягнення наукової та технічної думки; поряд із фантастичними елементами у ньому мають місце наукові гіпотези, технічна фантазія, мисленнєве експериментування" [8].

Зміст досліджуваного роману якнайпереконливіше демонструє вказані ознаки. Роман починається із винаходу професором Койфманом незвичайного пристрою, що здатен відбирати людський час.

Винахід призвів до того, що стало можливим витягувати час із людини і вводити його в іншу людину. Розділи книги – це описи того, як винайдення хрономата позначилося на різних сферах життя. Так людство, здавалось, перемогло час, який воно прагнуло підкорити вже давно.

Основний вектор роздумів Т. Антиповича, на нашу думку, презентує належність роману "Хронос" саме до апокаліптичної фантастики, адже у творі змодельовано справжній тотальний апокаліпсис як рух до глобальної духовної катастрофи. Сутність цієї катастрофи спровокована темпоральними змінами. Спочатку в око впадають лише позитивні моменти винаходу. Завдяки хрономатові стало можливим омолоджувати смертельно хворих – тепер вони залишалися на тій стадії, коли недуга ще не взяла над ними гору, зникли тюрми – тепер просто забиралося у злочинців ту кількість років, яку їм визначив суд, і вони доживали решту часу (якщо запас часу ще залишався) на волі. Військо в разі війни могло поповнювати свій запас часу з державної казни часу. Це ніби переваги життя в епоху хрономату. Але водночас з'явилися і великі зловживання. Чинovníки крали із державного резерву час для себе, своїх близьких і – за великі гроші, звичайно, – для будь-кого. Розвинулося хабарництво, посилилася деморалізація державних службовців, внаслідок потрапляння хрономатів на чорний ринок шалену популярність здобуло темпоральне грабіжництво, тож стало небезпечно виходити на вулицю, перебувати в місцях скупчення громадян тощо.

Книга Т. Антиповича вражає низкою натуралістичних метаморфоз, які почали відбуватися внаслідок експериментів з обміну часу між людиною і тваринами. У результаті художній простір роману населений свинопітеками, гієнопітеками, крокодилопітеками, жабопітеками, слонопітеками, страусопітеками, а один із персонажів перетворився на курячий жовток. Нікого вже не цікавить, що експонати мають почуття, які порівняно з науковим прогресом видаються мізерними та неважливими.

Таким чином, уподібнюючи людей до тварин, автор наочно зображує духовну деградацію людства: "Суто тілесне сприйняття часу посунуло людську культуру в бік остаточного виродження. Ще якесь десятиліття тому вона відчайдушно намагалася зберегти свої позиції моста між тимчасовістю людини й вічністю духовного. Тепер цей міст було спалено до решти – культура редукувалася до гри тілесності" [1, с. 47]. Апелюючи до "Новітнього філософського словника", можемо стверджувати, що тілесність не має нічого спільного з тілом

чи його образом, проте ототожнюється зі "зрощуванням тіла з духом" [10, с. 1026]. Тому, використовуючи поняття "гра тілесності", автор підкреслює тонку межу між усвідомленням себе особистістю та асиміляцією тваринним началом. Очевидно, що стан внутрішнього світу впливає на тіло, і навпаки: якщо гниє душа, то це безпосередньо впливає і на тіло.

Укотре порушуючи закони природи та розгадуючи таємниці, розкриття яких є великим ризиком, людство власноруч спричинило апокаліпсис, зародження якого відбулося від самого початку існування виду *Homo sapiens*. Якщо ж звернутися до витоків походження слова "апокаліпсис", то стає зрозуміло, чому сам автор вважає, що порятунком від "темпоральної чуми" є духовність та Бог. З грецької "αποκάλυψις" перекладається як відкриття чогось нового, незвіданого, того, що приховувала імла. Тобто, переживши моральний занепад, людство нарешті відкриє очі та переосмислить життєві цінності. Часовий колапс є не лише причиною деградації, але й рушійною силою для переродження суспільства за допомогою моральності.

Здається, що вся ідея роману вкладає в молитву отця Теодора. Ось уривок із неї: "Господи, не гідний я ні чудес твоїх, ні ознак. Але ти мені подай хоча б малесенький натяк, бо я ослаб духом і розумінням своїм захирів. Що означає увесь цей світ? Чи він іще Твій, Божий, а чи вже когось іншого? /.../ Що означає увесь цей світ? У чому спільний сенс нашої матеріальності? Якщо Ти, Творче Неба й Землі, сотворив і Час, то чому ж віддав його нам на розтерзання? /.../ Така жага пізнання. Такий технічний прогрес. /.../ Прости, Господи, за багатослів'я. Прости за хаос мови моєї. Надто довго я мовчав. І замовкаю знов. Слава Тобі, Господи. Слава Тобі" [1, с. 106–108].

Розв'язка роману взагалі здається нереальною, адже, спостерігаючи настільки сильний занепад протягом семи років, просто неможливо повірити в те, що в одну мить все може повернутись. І воно дійсно так: ніхто не очікував, що спасіння прийде від Бога, але отець Теодор просив, і був почутий. Він став пророком, що несе порятунок кожному нужденному, і люди повірили. Словами критика: "Світ, що пізнав лихо і вистояв завдяки вірі, зможе отримати повне очищення, перезавантаження програми власного буття і повернення до едемичного початку" [9]. Таким чином, той, про кого забули люди, поринаючи в світ нових можливостей, не відвернувся від них і дав надію на відродження не тільки фізичне, але й духовне.

Центральним образом у романі є час. Автор називає свій роман "Хронос", акцентуючи увагу читача на цьому образі. І якщо у своїй

рецензії О. Михед доречно констатує, що книга Т. Антиповича – це роман, "у якому немає наскрізного героя" [9], відтак, стає зрозумілим, навколо чого концентрується дія у романі. Письменник, по суті, звертається до художнього переосмислення сутності часу.

Також важливу роль відіграє емоційне авторське ставлення до свого об'єкта зображення. З одного боку, це виступає неодмінною передумовою авторського права як такого, адже "художній твір містить зашифровані автором коди на рівні хронотопу твору та на рівні образу часу, який, зі свого боку, може виявляти себе у творі як власне абстрактний час, проминальність, як переживання епохи, переживання процесу власного старіння, на рівні спогадів про минуле, мрій про майбутнє тощо" [6]; але, з іншого боку, Т. Антипович не прагне завуалювати власні емоції, що надає право одному із критиків так само емоційно розпочати відгук: "Колись я мав купу часу і мріяв, коли нарешті стану дорослим і буду повноправним господарем свого часу. Тепер я дорослий, вже і не молодий, а повноправним господарем свого часу не почувуюся. Понад те – я постійно не встигаю. Куди поділася та купа часу? Попереду на мене чекає старість, і якщо вона не буде надто жорстокою, то часу мені і далі бракуватиме. Десь із таких почуттів, напевно, визрів у Тараса Антиповича задум нової книжки" [5].

Розглядаючи художньо-образну домінанту роману "Хронос" і звертаючи увагу на походження назви та спосіб оформлення книги, не варто випускати одне із базових семантичних джерел – давньогрецьку міфологію. Поняття часу, втілене в образі бога Хроноса, є одним із першопочатків буття, а тому яскраві міфологічні інтенції у творі є очевидними. Міфологічний Хронос – це абсолютний час в орфічній космогонії. На думку найдавнішого грецького теолога Ферекіда Сирського, Хронос є одним зі світових начал поряд з Хтонією (земне начало) і Зевсом (принцип життя). Із сім'я Хроноса виникли вогонь, повітря і вода, а з цих стихій – різні покоління богів. У боротьбі, яка розгорілася серед богів через володіння світом, Офіон (змій – символ землі) зі своєю раттю виступив проти Хроноса і його прихильників. Хронос з цієї битви вийшов переможцем, причому переможена сторона разом з Офіонеєм було повалено в морську безодню. Хронос – це жорстокий бог, який пожирає власних дітей у своєму безперервному перебігу, якась вища зумовленість. Т. Антипович проводить чітку паралель із цим міфологічним образом і принагідно іронізує над сліпим поклонінням людства цьому

"божку", як він його називає: "Хронос" – це божок часу, в першу чергу, технологічний божок. Такими божками люди заміняють бога зараз. Ми молимося на ай-поди, ай-фони, леп-топи, а тут просто в романі з'являється новий божок. Це темпоральна технологія, це новий божок, який обожнили самі люди, власне. І протиставлення цього нового божка і справжнього бога для мене важливе" [7].

Не можна оминати ще одну алюзію часу у романі – варіант розуміння темпоральності французьким філософом Ж. Дельозом. Його праця "Логіка смислу" подає подвійне розуміння часу як такого, відповідно, існує два терміни на його позначення: Хронос і Еон. Хронос – це непорушне "тепер" буття, теперішній час у всій його тілесній повноті виявлення. Тільки він реальний, конкретний і незворотній. Еон натомість охоплює минуле і майбутнє і мислиться як ефект видінь тотальності Хроноса [10, с. 1165]. Те, що було вчора або може настати завтра, не є справжнім, поняття минулого і майбутнього – це лише позначення того, що вже пройшло чи відбудеться, але вони несуть в собі певну закодовану інформацію. У романі знаходимо відгомін цих міркувань: "Що є, то було вже воно, і що статися має – було вже...", "Професор говорив про минуле, теперішнє і майбутнє, які завше присутні в організмі на фізіологічному рівні...", "Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом...", "Час існує" хіба тільки тому, що він прямує в небуття".

Дельозівський Хронос трактується як неупорядковане і нестабільне середовище, яке володіє внутрішнім потенціалом самоорганізації. У тексті роману Т. Антиповича: "Він мав звичай часто – і як видавалося всім – безсистемно міняти свій вік", "... дозволяв йому поводитись із своїм біологічним часом вільно, міняючи лик залежно від настрою" тощо.

Відтак семантика назви роману за міфологічним потрактуванням і у варіанті Ж. Дельоза подібна насамперед констатацією тотальності, незворотності, навіть агресивності Хроноса. І хоча у тексті самого роману ім'я цього бога жодного разу не згадується, нібито автор намагається навмисне ігнорувати його, проте йому аж ніяк не вдається уникнути інших модифікацій темпорального буму. Із появою винаходу професора Койфмана з'являється ціла низка нових назв, пов'язаних із часом, нових форм використання звичайних слів. Традиційний зміст втрачається, затьмарюється новою, часто абсурдною семантикою. Так, текст Т. Антиповича перенасичений подібними модифікаціями: "різкі темпоральні зміни", "заряд біочасу", "біологічний час", "термін придатності організму", "хронофerez", "хрономат",

"хронотехнології", "хронодонорство", "темпоральне грабіжництво", "крадений час", "біотайм", "невжитий час", "анти-час" тощо.

Час – ось що стало товаром на ринку майбуття, а в суспільстві панує темпоральна злочинність, у людей крадуть їхні життя, і вираз "убити час" перестав бути жартом, перетворившись на грізну зброю. Вражаючі історії депутатського сінка, що гине від передозування, старого актора, який мстить за "спустошену" дружину, цілого кабінету міністрів, яким керує злий карлик, складаються в картину техногенного свавілля. Не даремно саме хронотоп, на думку М. Ліповецького, є формою моделювання хаосу в постмодерному тексті" [цит. за: 4, с. 35].

Саме за допомогою образу часу автор подає формулювання традиційної і "приватної" моралі суспільства, вкладаючи відповідні сентенції у вуста персонажів. Так, Грегор, який промишляв біочасовим грабіжництвом, ділиться власним досвідом із молодшим братом: "Час – це гроші – тепер уже в абсолютно прямому сенсі. Зіллеш сотню років – купиш собі добру хату" [1, с. 20]. Жахливе усвідомлення професора, який хворобливо переживав результат свого винаходу, формулює іншу істину: "Так, метою часу є смерть" [1, с. 45]. Проте ідейний стрижень тексту, як і авторське бачення ідеї часу, суголосне християнським нормам моралі, а відтак, представлене цитуванням Еклезіясту: "Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час померати, час садити і час виривати посаджене..." [1, с. 45] та словами священника: "Живіть у злагоді зі своїм часом" [1, с. 196].

Таким чином, Т. Антипович пропонує читачеві зробити власний вибір і вибудувати свою ієрархію цінностей.

Текст роману Т. Антиповича базується на міцній філософській основі. Якби було інакше – він би не становив собою єдність і всі 25 новел не втримали б головну інтригу. Мозаїчність подій без внутрішньої логіки втомилася б читача десь на десятій новелі. Який же філософський підтекст роману "Хронос"?

Прозорими натяками на правильну відповідь є авторські відступи, в яких фігурують відомі прізвища – Ж.-П. Сартр, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер. Саме останній – Мартін Гайдеггер – заслуговує на особливу увагу. Він згадується частіше за інших і саме із його вченням пов'язані переживання професора Койфмана: "Професор уже відчував помаху тисячі крил і зловісне каркання. Так у його пам'ять приходив Гайдеггер – шумом зграї ворон. Койфман не любив Гайдеггера з його непролазною мовою, з його розламаними

навіл словесами-категоріями. А найбільше філософ дратував професора тим, що цими макабричними і ні на що не придатними засобами таки потрапив висловити одну з істин, що стала ключовою в долі Койфмана та самої реальності, видозміненої ним.

У праці "Буття та час" М. Гайдеггер сформулював вихідні принципи філософії екзистенціалізму, згідно з якими життя сучасної людини у світі науково-технічної цивілізації є нібито "несправжнім" існуванням. "Справжнє" існування досягається, за Гайдеггером, лише відмовою від раціоналістично-наукового способу життєдіяльності на користь ірраціоналістичного "переживання" – так званої екзистенції, основний смисл якої виявляє лише смерть. Тільки перед лицем смерті людина ніби пізнає "смысл буття", усвідомлюючи тлінність людського існування.

Уже з перших сторінок роману автор поєднує, здавалось би, не-поєднувані теми – захоплення шедевром науково-технічного прогресу (хрономатом професора Койфмана) і наростаючий страх кінця, смерті, небуття. Ось як коментується дія приладу: "тоді організм прискорено старіє, скорочує свою дистанцію до смерті", "тіло молодшає, віддаляючись від смерті" [1, с. 5].

Кожен по-своєму прагне вирішити конфлікт совісті і виживання, адже компромісу тут немає. Смерть стала реальною загрозою для кожного.

Періодично згадуючи професора Койфмана, Т. Антипович фіксує наростання внутрішньої конфліктності. Захоплення винаходом минулося, хрономат "пішов у маси" і спричинив тотальну деградацію. Настав час осмислення вчиненого, самооцінки, самоаналізу: "Розкриваючи таємність біологічного часу, Койфман знав, що ризикує, але науковий азарт засліплював його. Коли людство з подачі професора осідло біологічний час, Бог іще більше "втратив позиції", а церква занепала. /.../ Хрономат за коефіцієнтом корисної дії "перевищував" Бога" [1, с. 46].

Професор чи не першим став заручником свого винаходу. Коли ситуація вийшла з-під його контролю, він не на жарт злякався і вирішив хоч чимось зарадити темпоральній злочинності, розробивши модель хроножилету – невидимої броні, яка не дає хрономату впливати на темпоральне поле організму. Але уряд вилучив розробку, залишив її для своїх секретних потреб, а Койфмана помістили в лікарню для психічно хворих, де щомісяця він отримував "місячний темпоральний імунітет". Таким чином, він втратив своє право померти природньою смертю, і це жахало його найбільше: "Тільки

не це! Я хочу вмерти від старості! Вмерти своєю смертю! Невже я багато прошу, ви, тварюки?! /.../ Йому справді понад усе хотілося вмерти від старості – на зло всій праці свого життя. Створивши хрономат, Койфман відігнав смерть, а тепер почувався нещасним, бо вона віддалялася від нього самого" [1, с. 47].

Та професору пощастило. Т. Антипович, розв'язуючи основну проблему за М. Гайдеггером, повертає час у своє русло саме завдяки ірраціональному началу – "вірі кількох людей". Койфман врятувався також завдяки вірі. Останнє, що він почув перед тим, як померти, це слова: "Будь вільний, бо ти не хотів зла" [1, с. 198].

Віра як протиотрута від "колосальних стрибків прогресу" [1, с. 48] вкраплювалася у текст послідовно. Починаючи від 13-го розділу "Дім Божий", періодично з'являються інші частини, які урівноважують і врешті перемагають хаос. Це розділи із промовистими назвами "Пробудження", "Катарсис", "Пророк", "Повернення". Цитуючи одного з персонажів роману, можемо лише погодитися, що у битві перемогла "Божественна технологія".

Таким чином, саме філософський контекст оприявнив потужний потенціал твору, який реалізовано на рівні проблематики – моральність чи пристосуванство, відповідальність за технічний прогрес, система цінностей перед обличчям смерті.

Література

1. Антипович Т. Хронос. Історія одного винаходу / Тарас Антипович. – К. : А-БА-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 200 с.
2. Бондар-Терещенко І. Тіло і доля у царстві Хроноса / Ігор Бондар-Терещенко // Україна молода. – 2011. – № 191, 25 жовтня.
3. Захарчук І. Бестселлери октябрю // Ирина Захарчук // Коментарії. – 2011. – № 282, 14 октябрю.
4. Кискін О. Хронотоп і жанр у сучасному романі / О. М. Кискін // Науковий вісник ІДГУ. – Ізмаїл, 2003. – Вип. 15. – С. 35–38.
5. Котик І. Чи прийде місяць після хрономату? [Електронний ресурс] / Ігор Котик. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2011/10/26/074401.html>. – Назва з екрана.
6. Лавринович Л. Літературні аспекти психології розуміння часу: автор-текст-читач [Електронний ресурс] / Л. Б. Лавринович. – Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2614/3/Lavrynov.pdf>. – Назва з екрана.
7. Лебедь Р. Тарас Антипович: уся ця держава – злочин [Електронний ресурс] / Р. Лебедь. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/book/2011/11/29/90329/>. – Назва з екрана.

8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.

9. Михед О. У пошуках украденого часу [Електронний ресурс] / Олександр Михед. – Режим доступу:

<http://litakcent.com/2011/10/24/u-poshukah-ukradenoho-chasu/>. – Назва з екрана.

10. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный дом, 2003. – 1280 с.

11. Славінська І. Книжки жовтня: футбол, безсмертя, еміграція [Електронний ресурс] / Ірина Славінська. – Режим доступу:

<http://life.pravda.com.ua/culture/2011/10/3/86837/>. – Назва з екрана.